विहितमिति तद्परीहाराय मन्त्रस्येन्द्रपदे विधिवाक्य-स्यगार्हपत्यपदे वा एकत्र बहुधावश्यकी। तत्र गार्हपत्य पदस्य इन्द्रे न बहुधा गार्हपत्यदेवतात्वस्य लिङ्गानिर-पेक्षश्रुतिप्राप्तत्वात् इन्द्रदेवतात्वन्तु लिङ्गेन विशम्बबोध्यम्। तथा हि इन्द्रपदाश्रवणसामर्थ्यान्यथानुपपत्त्या इन्द्रस्वपति-पते इति कल्प्यते इति इन्द्रस्य देवतात्वं विलम्बनस्यमिति शीघ्रबोधकत्वेन श्रुतिरेव बलवतीति लिङ्गं दुर्बलम्। अतएव न बहुत्वः न वा इन्द्रस्यैवेति नियमः लिङ्गस्य दुर्बलत्वेन इन्द्रोपस्थानस्याप्राप्तत्वात्। एवञ्च श्रुतितोऽग्ने उपस्थाने सिद्धे यथमिलाकाङ्क्षावामेन्द्रेति। ततश्च मन्त्रस्येन्द्रप्रकाशकत्वात् तेनाग्नेरुपस्थानानुपपत्तेः न ह्यन्योपस्थापकमन्त्रेणान्यस्योपस्थानं युक्तमित्यनुपपत्त्या-मन्त्रस्येन्द्रपदस्य इदि परमैश्वर्य इति धातुद्वारादैश्वर्य-मुपयोगादग्नौ लक्षणा" "यावदेव हि मन्त्रार्थो मन्त्रेण प्रतिपाद्यते। मन्त्रार्थं मन्त्रतो बुद्ध्वा पश्चाल्लिङ्गैर्निरूप्यते। मन्त्राकाङ्क्षावशेऽन्येन्द्रयोगस्य श्रुतिबलेन। श्रुत्या प्रत्यक्षया पूर्वं गार्हपत्यार्थता मते। लिङ्गस्य हि प्रमाणत्वं मन्त्राकाङ्क्षानिबन्धनम्। तास्तु श्रुतिर्विरुध्यन्ती लिङ्गविरोधेन गच्छति। विरोधे च श्रुतिर्लिङ्गं बलीयस्त्वेन बाधते"। लिङ्गं स्वयं गच्छति प्रमो०। १०वाक्योक्ते महत्तत्त्वे देह यन्त्रे २७५४ पृ० दृश्यम्। ११सम्प्रदायावयवे लिङ्गदेहे।

"सम्प्रदायैकं लिङ्गम्" वा० सू० "लक्ष्यशरीरस्याधाराधेयभावेन द्विविधं भवति तत्र सम्प्रदाय निमित्ता लिङ्गशरीरं तत्र सर्गादौ सर्गदिरूपमेकमेव भवतीत्यर्थः। एकादशेन्द्रियाणि पञ्च तन्मात्राणि बुद्धिश्चेति सम्प्रदाय। अहङ्कारस्य बुद्धावेवान्तर्भावः। चतुर्थ सूत्रवक्ष्यमाणप्रमा-णादेतान्येव सम्प्रदायलिङ्गं मन्तव्यम्। न तु सम्प्रदाय एकं चेत्यादयतया व्याख्येयम् उत्तरसूत्रेण व्यक्तिभेदसो-पपाद्यतयात्र लिङ्गैक्ये एवशब्दस्य तात्पर्यावधारणात्। "कर्मात्मा पुरुषो योऽसौ बन्धमोक्षैः स युज्यते। सम्प्रदाय केनापि राशिना युज्यते च सः" इति मोक्षधर्मादौ लिङ्गशरीरस्य सम्प्रदायत्वसिद्धेश्च सम्प्रदायावयवा अत्र स-ज्ञीति सम्प्रदायको राशिरित्यर्थः। राशिशब्देन स्थूल देहस्यावयवित्वं निराकृतम् अवयविरूपेण द्रव्यान्तर-कल्पनायां गौरवात्। स्थूलदेहस्य चावयवित्वमेक तादिप्रत्यक्षानुरोधेन कल्प्यत इति। अत्र च लिङ्गदेहे बुद्धिरेव प्रधानेत्यावयवेन लिङ्गदेहस्य भोगः प्रायुक्तः। तस्यान्तःकरणस्यैव वृत्तिभेदः। अतो लिङ्गदेहे प्राण-पञ्चकस्यान्तर्भाव इत्यस्य सम्प्रदायावयवकस्य शरीरत्वं स्वयं वक्ष्यति "लिङ्गशरीरनिमित्तक इति सनन्दनाचार्यः" इति सूत्रेण। अतो भोगायतनत्वमेव सूक्ष्मं शरीरलक्षणम्। तदाश्रयतया तत्त्वस्य शरीरत्वमिति पश्चाद्व्यक्तीभविष्यति। चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयः शरीरमिति तु न्यायेऽपि तस्यैव लक्षणं कृतमिति" भा०। "तदधिष्ठानाश्रये देहे तद्वादाद् तद्वादः" वा० सू०। "तस्य लिङ्गस्य तदधि-ष्ठानाश्रयो वक्ष्यमाणभूतपञ्चकं तस्याश्रये षाट्कौशिक-देहे तद्वादो देहवादस्तद्वादाद् तस्याधिष्ठानशब्दोक्तस्य देहस्य वादादित्यर्थः लिङ्गसम्बन्धादधिष्ठानस्य देहत्वमधि-ष्ठानाश्रयत्वाच्च स्थूलस्य देहत्वमिति पर्यवसितोऽर्थः"। अधिष्ठानशरीरं च सूक्ष्मं पञ्चभूतात्मकं वक्ष्यते तथा च शरीरत्रयं सिद्धम्" "वासना भूतसूक्ष्मं च कर्मविद्ये तथैव च। दशेन्द्रियं मनोबुद्धिरेतल्लिङ्गं विदुर्बुधाः" इति वाशिष्ठादिवाक्येभ्यः। अत्र लिङ्गशरीरप्रतिपादने-नैव पुर्यष्टकमपि व्याख्येयमित्याशयेन बुद्धिधर्माणामपि वासनाकर्मविद्यानां पृथगुपन्यासः। भूतसूक्ष्मं चात्र तन्मात्रा, दशेन्द्रियाणि च ज्ञानकर्मेन्द्रियभेदेन पुरुहय-मित्याशयः। यत् तु मायावादिनो लिङ्गशरीरे त-न्मात्रस्थाने प्राणादिपञ्चकं प्रक्षिपन्ति पुर्यष्टकं चान्यथा कल्पयन्ति तदप्रामाणिकमिति" भा०। वेदान्तिनये "पञ्चप्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रियसमन्वितम्। अपञ्चीकृत-भूतोत्थं सूक्ष्माङ्गं भोगसाधनम्" इत्युक्तं सम्प्रदायावयवं लिङ्गशरीरमिति भेदः।

लिङ्गज पु० लिङ्गेन जायते जै-क। कपित्थवृक्षे शब्दच०।

लिङ्गपुराण पु० व्यासप्रणीते महापुराणभेदे लिङ्गपुराण-प्रतिपाद्यविषया यथा "ब्रह्मोवाच "शृणु पुत्र! प्रवक्ष्यामि पुराणं लिङ्गसंज्ञितम्। पठतां शृण्वतां-ञ्चैव भुक्तिमुक्तिप्रदायकम्। यत्र लिङ्गाभिधे तिष्ठन् सङ्गिलिङ्गे हरोऽभ्यधात्। तत्र धर्मादिसिद्ध्यर्थमग्नि-कल्पकदाश्रयम्। तदेव व्यासदेवेन भागद्वयसमाचितम्। पुराणं लिङ्गसंज्ञितं वक्ष्याख्यानविचित्रितम्। तदेकादश-साहस्रं हरमाहात्म्यसूचकम्। परं सर्वपुराणानां सारभूतं जगत्स्थये। पुराणोपक्रमे प्रश्नः सृष्टिसंक्षेपतः पुरा"। तत्र पूर्वभागे "योगाख्यानं ततः प्रोक्तं कल्पा-ख्यानं ततः परम्। लिङ्गोद्भवस्तदर्थं च कीर्त्तितो हि ततःपरम्। सनत्कुमारशैलादिसंवादश्चाथ पायनः। ततो दधीचिचरितं युगधर्मनिरूपणम्। ततो भुवनकोषाख्या